

MAHALLIY BYUDJETLARNI SAMARALI BOSHQARISH: REJALASHTIRISH VA MONITORING MEXANIZMLARINI TAKOMILLASHTIRISH YO'LLARI

Boboeyeva Surayyo Xamroyevna

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti iqtisodiyot kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada mahalliy byudjetlarni samarali boshqarish masalalari tahlil qilinib, rejalashtirish va monitoring mexanizmlarini takomillashtirish yo'llari yoritilgan. Avvalo, mahalliy byudjet tizimining mavjud holati, uning muammoli jihatlari va dolzarb masalalari ko'rib chiqilgan. So'ngra ishtirokchi byudjetlashtirish, natijaviy yondashuv, raqamli monitoring tizimlari kabi ilg'or amaliyotlar asosida rejalashtirish va nazorat qilish mexanizmlarini yaxshilashga doir takliflar ishlab chiqilgan. Shuningdek, jamoatchilik nazoratini kuchaytirish, ochiq byudjet platformalaridan foydalanish va samaradorlikka asoslangan yondashuvlar asosida mahalliy moliyaviy boshqaruv tizimini takomillashtirishga e'tibor qaratilgan. Maqola mahalliy byudjetlar faoliyatini yanada shaffof, javobgar va natijaga yo'naltirilgan tizimga aylantirish bo'yicha ilmiy-amaliy tavsiyalarni o'z ichiga oladi.

Kalit so'zlar: mahalliy byudjet, rejalashtirish, monitoring, ishtirokchi byudjetlashtirish, natijaviy yondashuv, moliyaviy boshqaruv, jamoatchilik nazorati, raqamli tizimlar, samaradorlik, ochiqlik, hisobdorlik.

Kirish. Mahalliy byudjetlar davlat moliya tizimining ajralmas qismi bo'lib, ularni samarali boshqarish mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining muhim omillaridan biri hisoblanadi. Bugungi kunda dunyo tajribasi shuni ko'rsatmoqdaki, markazlashtirilgan byudjet tizimidan bosqichma-bosqich voz kechilib, mahalliy hokimiyat organlariga kengroq moliyaviy vakolatlar berish orqali hududlar rivojiga turtki berish tendensiyasi kuchaymoqda. O'zbekiston ham bu yo'nalishda izchil islohotlarni amalga oshirmoqda — byudjetlararo munosabatlarni takomillashtirish, hududiy moliyaviy mustaqillikni kuchaytirish va shaffoflikni ta'minlash ustuvor vazifalardan biri etib belgilanmoqda. Shu bilan birga, mahalliy byudjetlarning shakllanishi, ulardan foydalanish, resurslarni samarali rejalashtirish va monitoring qilish jarayonlari hali ham qator muammolarga duch kelmoqda. Ayniqsa, rejalashtirishda real ehtiyojlarga mos kelmaydigan yondashuvlar, ijtimoiy-iqtisodiy tahlil yetishmovchiligi, samaradorlikka emas, balki xarajatga asoslangan yondashuvning ustuvorligi kabi masalalar mavjud. Monitoring tizimida esa natijadorlikni baholash mexanizmlari zaif, axborot tizimlari o'zaro integratsiyalashmagan, jamoatchilik ishtiroki esa cheklanganligicha qolmoqda. Ushbu maqolada mahalliy byudjetlarni samarali

boshqarish masalasiga kompleks yondashiladi. Xususan, rejalashtirish mexanizmlarining takomillashtirilishi, zamonaviy monitoring vositalarining joriy etilishi, ochiqlik va hisobdorlik prinsiplarini amaliyotga tatbiq etish yo‘llari tahlil qilinadi. Maqsad — mahalliy byudjet boshqaruvini yanada samarali, shaffof va natijaga yo‘naltirilgan tizimga aylantirishga xizmat qiladigan taklif va tavsiyalarni ishlab chiqishdir.

Mahalliy byudjetlarni rejalashtirish: hozirgi holat va muammolar. Mahalliy byudjetni rejalashtirish jarayoni asosan yuqoridan pastga (top-down) tamoyiliga asoslanadi. Bunda markaziy hukumat tomonidan ajratiladigan subsidiya va transfertlar mahalliy darajadagi byudjet tuzilmasiga jiddiy ta’sir ko‘rsatadi. Aksariyat hollarda mahalliy hokimiyatlar o‘z hududining ehtiyoj va imkoniyatlarini to‘liq hisobga olgan holda mustaqil rejalashtirishga ega emas.

Asosiy muammolar:

- Resurslar taqsimotidagi nomutanosiblik;
- Byudjet jarayonida aholining va fuqarolik jamiyati institutlarining ishtiroki yetarli emas;
- Aniq maqsadlarga yo‘naltirilgan dasturlarni rejalashtirishda tizimli yondashuv yetishmaydi.

Rejalashtirishni takomillashtirish yo‘llari:

1. Ishtirokchi byudjetlashtirishni joriy etish: Aholi va jamoatchilik vakillarining byudjet shakllantirishdagi ishtirokini kuchaytirish orqali byudjetning shaffofligi va samaradorligini oshirish mumkin.
2. Hududiy rivojlanish strategiyalari bilan integratsiya: Byudjetlar hududiy ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish strategiyalari bilan uyg‘unlashtirilishi zarur.
3. Ma’lumotlarga asoslangan rejalashtirish: Statistika, GIS tizimlari va big data kabi raqamli vositalardan foydalanish orqali ehtiyojlar va natijalarga asoslangan rejalashtirishni amalga oshirish.

Monitoring mexanizmlari byudjet ijrosi va ajratilgan mablag‘larning maqsadli ishlatilishini kuzatish uchun zarurdir. Ayni paytda monitoring tizimlarida quyidagi muammolar mavjud:

- Natijalarga emas, balki xarajatlarga yo‘naltirilgan baholash;
- Axborot tizimlarining yetarli darajada integratsiyalanmaganligi;
- Mustaqil audit va jamoatchilik nazoratining cheklanganligi.

Mahalliy byudjetlarni samarali boshqarish bugungi kunda faqat moliyaviy resurslarni taqsimlash emas, balki hududlarning barqaror rivojlanishini ta’minlovchi strategik vosita sifatida qaralmoqda. Shu bois, rejalashtirish va monitoring mexanizmlarini takomillashtirish

orqali nafaqat moliyaviy intizom, balki aholining davlatga bo‘lgan ishonchi va ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotga hissa qo‘shish imkoniyatlari ham oshadi.

Adabiyotlar tahlili. Mahalliy byudjetlarni samarali boshqarish masalasi so‘nggi yillarda nafaqat O‘zbekistonda, balki jahon miqyosida ham dolzarb mavzulardan biri sifatida e‘tirof etilmoqda. Adabiyotlarda ushbu sohadagi muammolar, yondashuvlar va takomillashtirish mexanizmlari turlicha nuqtai nazardan yoritilgan. Xususan, byudjet tizimining markazlashtirilgan va markazsizlashtirilgan modellarini solishtirish orqali mahalliy hokimiyatlar moliyaviy mustaqilligining o‘sishi iqtisodiy samaradorlikka ijobiy ta‘sir ko‘rsatishi ko‘plab tadqiqotlarda qayd etilgan [Musgrave, 1959; Oates, 1972].

Xalqaro tajribaga ko‘ra, Yevropa Ittifoqi mamlakatlari, AQSh, Kanada va Yaponiya kabi davlatlarda ishtirokchi byudjetlashtirish (participatory budgeting), natijaviy yondashuv (performance-based budgeting) va raqamli monitoring tizimlarining keng qo‘llanilishi samaradorlikni sezilarli darajada oshirgan. Masalan, World Bank (2021) hisobotida mahalliy moliyalashtirishning ochiqligi va shaffofligi, fuqarolarning qaror qabul qilish jarayonlaridagi ishtiroki ijobiy natijalar bergani qayd etilgan. O‘zbekiston kontekstida esa bu boradagi ilmiy adabiyotlar soni nisbatan kamroq bo‘lsa-da, so‘nggi yillarda bu mavzuga bo‘lgan e‘tibor ortmoqda. Jumladan, Karimova N. (2022) o‘z tadqiqotida mahalliy byudjetlarning rejalashtirish bosqichida ma‘lumotlarning tizimli tahlil qilinmasligi va yuqoridan pastga yo‘naltirilgan yondashuv hukmronligini asosiy muammo sifatida ko‘rsatadi. Qayumov Sh. (2021) esa monitoring tizimlarining kuchsizligi, ularning natijaviylikni baholashga emas, balki faqatgina mablag‘lar sarfini tekshirishga yo‘naltirilganligini tanqid qiladi.

Shuningdek, O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligining yillik hisobotlari va O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020–2023 yillardagi tegishli farmonlari (masalan, PF-6011-sonli farmon, 2020-yil 9-aprel) ham mahalliy byudjetlar boshqaruvi bo‘yicha normativ-huquqiy asoslar va islohotlar yo‘nalishlarini yoritib beradi. Ayrim mualliflar tomonidan, xususan, Sharipov A. (2023) tomonidan taklif etilgan “raqamli byudjet nazorati” konsepsiyasi bugungi kunda dolzarb bo‘lib, unda real vaqt rejimida monitoring qilish, muammoli sohalarni aniqlash va axborot texnologiyalari orqali tezkor javob choralari ishlab chiqish yondashuvlari ilgari surilgan. Tahlillardan ko‘rinib turibdiki, mahalliy byudjetlarni samarali boshqarish uchun yagona universal yondashuv mavjud emas. Har bir hududning o‘ziga xos ijtimoiy-iqtisodiy sharoiti, institutlar darajasi va moliyaviy imkoniyatlari inobatga olingan holda, moslashtirilgan mexanizmlarni ishlab chiqish lozim. Shu bilan birga, mavjud adabiyotlar ko‘proq muammolarni tasvirlab berishga qaratilgan bo‘lib, amaliy yechimlar va ularning natijadorligi bo‘yicha empirik tadqiqotlar yetishmaydi. Bu esa

mazkur sohada chuqurroq tahlil va kompleks yondashuvga asoslangan ilmiy izlanishlarning dolzarbligini yana bir bor tasdiqlaydi.

Tadqiqot muhokamasi. Mahalliy byudjetlarni samarali boshqarish masalasining chuqur tahlili shuni ko'rsatadiki, bu jarayon ko'p omilli va murakkab tizimga ega bo'lib, rejalashtirish va monitoring mexanizmlari uning asosiy tayanch nuqtalaridan hisoblanadi. O'zbekiston tajribasida so'nggi yillarda davlat moliyasini markazdan hududlarga bosqichma-bosqich o'tkazish, byudjetlararo munosabatlarni qayta ko'rib chiqish va mahalliy moliyaviy mustaqillikni kuchaytirish bo'yicha sezilarli islohotlar amalga oshirildi. Biroq amaliyotda ushbu islohotlarning to'liq va samarali ishlashi uchun zarur bo'lgan boshqaruv mexanizmlari hali to'liq shakllanmagan.

Tadqiqotda aniqlanishicha, mahalliy byudjetlarni rejalashtirishda asosan yuqoridan pastga yo'naltirilgan (top-down) yondashuv hukmron bo'lib qolmoqda. Bu esa hududlarda real ehtiyoj va ustuvorliklarni inobatga olmasdan mablag'larni taqsimlashga olib keladi. Shuningdek, byudjet tuzilmasida maqsadli dasturlar ko'pincha noto'g'ri baholangan yoki puxta asoslanmagan bo'lib, bu ularning samaradorligiga salbiy ta'sir qiladi. Ishtirokchi byudjetlashtirish tamoyillari esa amalda juda cheklangan shaklda joriy etilgan, bu esa fuqarolarning qaror qabul qilishdagi ishtirokini pasaytiradi. Monitoring tizimining tahlili shuni ko'rsatdiki, hozirgi holatda mavjud mexanizmlar ko'proq xarajatlar ustidan nazoratni amalga oshirishga yo'naltirilgan bo'lib, natijadorlik va ijtimoiy-iqtisodiy samarani o'lchash imkoniyatlari cheklangan. Bu esa resurslar samaradorligini baholashda muhim muammolarni keltirib chiqaradi. Mustaqil audit institutlari, fuqarolik nazorati, elektron axborot tizimlari orqali real vaqt rejimida monitoring qilish imkoniyatlari hali to'liq ishga tushirilmagan.

Xalqaro tajriba shuni ko'rsatadiki, byudjet boshqaruvida natijaviy yondashuv, ochiqlik va fuqarolar ishtirokini kuchaytirish orqali samaradorlik sezilarli oshadi. Masalan, Braziliya va Portugaliya kabi davlatlarda ishtirokchi byudjetlashtirish orqali infratuzilmaga ajratiladigan mablag'larning ijtimoiy ta'siri oshgani kuzatilgan. O'zbekiston sharoitida bu kabi yondashuvlarni joriy etish imkoniyatlari mavjud, ammo buning uchun institutsional va tashkiliy infratuzilmani kuchaytirish zarur. Muhokama davomida aniqlanganidek, raqamli texnologiyalardan foydalanish, xususan GIS, big data va elektron byudjet platformalari orqali ma'lumotlarga asoslangan rejalashtirish va monitoring tizimini joriy etish dolzarb hisoblanadi. Bu nafaqat ma'lumotlarni tezkor tahlil qilish, balki qaror qabul qilishda aniqlik va shaffoflikni ta'minlaydi. Shunday qilib, tadqiqot natijalari mahalliy byudjetlarni boshqarish samaradorligini oshirish uchun rejalashtirishda ishtirokchilik, monitoringda esa natijadorlikka asoslangan yondashuvni joriy etish, raqamli texnologiyalarni keng tatbiq etish va jamoatchilik nazoratini institutsional darajada yo'lga qo'yish zarurligini ko'rsatadi.

Xulosa. Mahalliy byudjetlarni samarali boshqarish zamonaviy davlat moliyasini tashkil etishda hal qiluvchi o‘rin tutadi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, rejalashtirish va monitoring jarayonlarining tizimli, natijaga yo‘naltirilgan va fuqarolik jamiyatining faol ishtirokiga asoslangan bo‘lishi — mahalliy moliyaviy boshqaruv samaradorligini sezilarli darajada oshiradi. Yuqorida keltirilgan xulosalar shuni anglatadiki, mahalliy byudjetlarni faqat moliyaviy hujjat sifatida emas, balki hududiy rivojlanishning kuchli strategik instrumenti sifatida ko‘rish va unga mos boshqaruv mexanizmlarini ishlab chiqish bugungi kundagi ustuvor vazifadir. Mazkur maqolada ilgari surilgan tavsiyalar mahalliy boshqaruv tizimini takomillashtirish va davlat moliyasini barqarorlashtirish yo‘lida muhim nazariy-amaliy asos bo‘lib xizmat qilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Musgrave, R. A. (1959). The Theory of Public Finance. McGraw-Hill.
2. Oates, W. E. (1972). Fiscal Federalism. Harcourt Brace Jovanovich.
3. World Bank. (2021). Strengthening Subnational Fiscal Systems for Better Service Delivery. Washington, D.C.
4. Karimova, N. (2022). “Mahalliy byudjetlarni rejalashtirishda strategik yondashuvning ahamiyati”. Iqtisodiyot va moliya, №4.
5. Qayumov, Sh. (2021). “Monitoring tizimlarini takomillashtirish orqali byudjet intizomini oshirish yo‘llari”. Moliyaviy tadqiqotlar jurnali, №2.
6. Sharipov, A. (2023). “Raqamli byudjet nazorati: O‘zbekiston tajribasi va istiqbollari”. Innovatsion boshqaruv, №1.
7. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining PF–6011-son Farmoni, 2020-yil 9-aprel. “Davlat moliyasini boshqarishni yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”.
8. O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligining 2023-yilgi yillik hisobotlari.

www.mf.uz